

DİNİN FERDİ VE SOSYAL ROLÜ ÜZERİNE GENELLEME

Yrd. Doç. Dr. Mehmet BAYYİÇİT

Kutsalın yaşanması olarak tarif edilen din, psikolojik bir olay olarak ferdi ilgilendirdiği ölçüde, sosyal bir olay olması sebebiyle de toplumu ilgilendirmektedir. Yani din, ferdi tecrübenin başkalarıyla paylaşılmasından itibaren objektifleşmekte, toplumsal bir mahiyet kazanmaktadır. Esasen, dinin bu subjektif yönü ile objektif yönü birbirinden ayrılmaz bir bütün teşkil etmekte (1) ve bu durum, dinin ferdi olduğu kadar, aynı zamanda sosyal olan karakterini de ortaya çıkarmaktadır.

Bir toplum içinde ortaya çıkan ve gelişen her din, zorunlu olarak coğrafi, toplumsal ve kültürel şartlarla bir etkileşim içine girmektedir. Yani din, toplum hayatı ve çeşitli kültür alanları üzerinde etkili olurken, toplum düzeni ve kültür alanları da din üzerinde etkili olabilmektedir. Bu sebeple, sosyo-kültürel hayatın tüm kesimleri ve hatta toplumun genel yapısı ile din arasında sıkı ve karşılıklı ilişkiler bulunmaktadır. Değişen sosyo-kültürel yapı ve şartlara bağlı olarak, din ve toplum arasında da türlü ilişkiler, etki ve tepkiler ortaya çıkmaktadır (2).

Batı'da konuyu ele alan düşünürlerden bazıları dinin topluma etkisini, bazıları da toplumun dine etkisini savunmuşlar ve teorilerini bu temel üzerine geliştirmişlerdir. (3) Bunların içinde; Saint-Augustin, Maciavel, Marcile de Padoue, Compagnella, J. Bodin Bossuet, Voltaire, J.J. Rousseau, Saint-Simon, Auguste Comte ve H. Spencer dinin rolünü ve toplumsal etkisini kabul edenlerdir. Hatta Auguste Comte bu inançları bir temel faktör yaparak "üç hal kanununu dinin karakteri üzerine kurmuştur. İnançların ve dinin toplumsal rolünü inceleyen ve bu alanda birçok farklı teorilerini formüllestirenler arasında; F. de Goulanges, B Kidd, G. le Bon, Charles Ellwood, E.A. Ross, G. Sorel, E. Durkheim, J. Frazer ve Max Weber vardır. (4)

İnsanlık tarihi boyunca dinin, gerek ferdi ve gerekse toplumu çok derin bir şekilde etkilediği, şekilendirdiği, yönlendirdiği artık inkâr edilemeyecek bir realitedir. Bütün bunlara rağmen, ferdi ve sosyal olayların çok yönlü ve karmaşık etkileşim ilişkileri içinde, dinin ve inançların diğer faktörlere göre, daha fazla ve derinlemesine etkileme gücü gözönünde bulundurularak, soruna, sadece din faktörü esas alınarak, dinin ferdi ve sosyal rolü üzerinde anahatlarıyla durulacaktır.

Tarihi süreci içinde bakıldığında dinin, ferdî ve sosyal iki yönlü rolü üstlendiği, bir yandan fert fert insana nüfuz ederek, onun temel problemlerine çözüm önerileri getirirken, diğer yandan sosyal kurumlar ve olayları da şu veya bu biçimde etkilediği açıkça görülmektedir. Din, toplumları, insanlığın başlangıcından beri etkilenmesinin yanısıra, hayatın tüm alanlarında da düzenleyici normlar, hükümler vazetmektedir.

Dinin toplumsal önemi üzerine dikkati çeken H. Bergson; "din, değişik şekillerde yorumlanabilir, özü itibarıyla veya ârizî olarak sosyal olabilir, fakat ne olursa olsun, şurası muhakkaktır ki; o da, dinin her zaman toplumsal bir rol oynadığıdır" (5) der. Dinin bu toplumsal rolünün önemini Z. Gökalp şöyle dile getirir; "Dinin roîü yalnız fertlere şahsiyet vermekten ibaret değildir. Cemiyetlere şahsiyet veren de yine dindir." (6)

Diğer yandan, dinle ilgili tartışmalar, insanlık tarihi araştırmaları, dinin, insan ve toplum hayatında çok önemli bir sosyal kurum (7) olduğunu ve ilk insandan itibaren tüm toplumlarda görüldüğünü bize açıklamaktadır. Dünya üzerinde dinden ve dinî yaşayıştan uzak bir toplumun yaşadığı bilinmiyor. İnsanlık halatının dinle başladığı ve "başlangıçta dinin var olduğu" kutsal kitaplar kadar, Sosyoloji, Antropoloji ve Dinler Tarihi gibi ilimlerin de bize öğrettiği bir hakikattir. (8) "İnsanlığın ne kadar kadim tarihine, ne kadar önceki devirlere inerek inelim, daima din vakiasıyla karşılaşırız Fert, nasıl en iptidai kültürlerde bile bir takım sosyal gruplar içinde yaşamışsa, bir dinde de yaşamıştır." (9) Bergson'un gayet haklı olarak ifade ettiği şekliyle, "geçmişte olduğu gibi, günümüzde de, ilimsiz, sanatsız, felsefesiz insan cemiyetleri vardır, fakat hiçbir zaman dinsiz bir cemiyet mevcut olmamıştır." (10)

Din, ilk insanla birlikte, insanın ve toplumun olduğu her yerde varolduğuna göre, bundan sonra da yeryüzünde insan buldukça, dinin de varlığını sürdüreceği anlaşılmaktadır. Bu bilimsel ve mantıkî sonuca göre; dinî inançların, Pozitivizmin iddia ettiği gibi, insanlık düşünce tarihinin sadece bir safhasına ait olduğu, artık Pozitivizmin ortaya çıkmasıyla geçerliliğini yitirdiği veya Tarihi Materyalizmin iddia ettiği gibi, dinin bir sınıfın diğerleri üzerine tahakküm vasıtası olarak uydurulduğu varsayımları kendiliğinden yıkılmış olmaktadır.

Niçin bütün toplumlarda dinî davranışlar görülmektedir? Din için ortaklaşa bir görev teşhis edilebilirmi? Bu sorulara Edward Sapir özetle şu cevabı verir: Bütün kültürlerde dinin görevi, günlük hayatın anlaşılmasız ve tehlikelerle dolu ortamı içinde gönül huzuruna götüreceği bir yolun bulunmasıdır. Gönül huzurunun ne olduğu sorusu her kültür ve her topluluk için, ayrı ayrı cevaplandırılması gereken bir sorudur. Bununla beraber, Sapir, dinin karşıladığı temel ihtiyacın genel mahiyeti hakkında da şunları ileriye sürüyor: her türlü kültür seviyesindeki insan için din: a) tam olarak kavranması mümkün olmayan bir dünyada, son tahlilde karşılaşılan güçsüzlüğün sürekli olarak farkedilmesini ve b) sorgusuz sualsiz ve tamamiyle akıl dışı olarak, insanın kendi kendisini hiç bir zaman bilinemez olan bir şeyle özdeşleştirerek

mistik bir güvenlik elde etmesinin mümkün olduğuna inanılmasını anlatır. Demek oluyor ki, dine kendini verme, dinin yaşanması, hayatın sırlarıyla uzlaşmanın bir aracıdır. Dinî kurumlar yaşanması gerektiğini gösterir ve ölüm karşısında insanlara güven verir. (11) Gerçekten de, Allah'a tevekkül eden, bir an ümitden mahrum kalmaz, hiçbir kedere mağlup olmaz. Daima sevinç, huzur ve mutluluk içinde yaşar. (12)

Toplum-din bütünleşmesinin ve toplumun "gönül huzuru"nu sadece dinde bulmasının nedeni, insanın yapısı ile ilgili bir problemdir. Çünkü insan, ruh ve maddeden meydana gelmiş bir bütündür. İnsan maddî varlığının devamı için nasıl kendini tabiat şartlarına karşı korumak gereğini duymuşsa, ruhî varlığının devamı için de manevî değerlere inanmak ihtiyacı duymuştur. İnsan ve toplum dahil, kâinatın nasıl ve niçin bugünkü biçimde olduğunun sırları ve karmaşıklığı, genellikle hayatın dinî tutumlara, duygulara ve davranışlara yol açan özelliklerinde yatmaktadır. (13) Hatta denilebilir ki, maddî sahalardaki başarısı nisbetinde ruhî ihtiyaçları önem kazanmaktadır. Ruhî ihtiyaçların başında günlük hayatın zorluklarından, realiteden kaçmak, izah edemediği olaylar karşısında duyulan acz, korku, dehşet ve hayretten kurtulmak, geleceği ve sonu hakkındaki endişelerini gidermek, devamlı bir iç huzuruna kavuşma hasret vb. gelmektedir. İnsan bu ihtiyaçların sevkiyle eğlenceye, oyalanmaya ve kendisini ifade arzusuyla sanata, emellerine kavuşma, mesnet arama, sığınma maksadıyla da dine başvurmaktadır. (14)

Din, sosyal hayattan önce, ferdî şahsiyetin en derin tabakalarına kadar nüfuz ederek, ruhun ihtiyaçlarını gidermeye çalışır. Bu bağlamda, "din, İslâm toplumlarında bir toplum normu düzenleyicisi olarak işlediği derecede kişiliğin oluşumunda da önemli bir rol oynamakta" (15)dir. İnsanın şahsiyetinin oluşumunda dinin önemine dikkat çeken Z. Gökalp; "Çocuklukta din terbiyesi almayanlar, ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkûmdurlar" (16) der. Allah'a, Rasûlüne ve Kitabına yani Kur'an'a tam olarak bağlanan müslüman, ruhunun ihtiyaçlarını aslı kaynağından doyurma ve besleme imkânına kavuşur. Her an ve her işde Allah'ın kendisiyle beraber olduğunu düşünen mü'min hem davranışlarına sağlam bir dayanak bulmuş olur, hem ruhunu kötülüklerin etkisinden uzak tutmuş olur. Kişinin iç dünyasına önem veren, derunî problemlerine kalıcı çözümler getiren İslâmiyet, onun dış dünyasını da ihmal etmez ve bu şekilde şahsiyetinin bütünleşmesini sağlar. (17)

New York Psikoloji Araştırmaları Dairesinde 10.000 kişi üzerinde yapılan bir araştırmada "dine inanan ve bir mâbede devam eden fertlerin, bir dine inanmayan ve bir mabede devam etmeyen fertlerden daha iyi şahsiyetli oldukları" (18) tesbit edilmiştir. Din, bu şekilde şahsiyetin oluşum sürecine çok olumlu katkılar sağladığı gibi, fertleri şahsiyetlerinin parçalanması tehlikesine karşı da korur. Onları mukaddesat ile karşı karşıya getirerek şahsiyetlerinin vahdetini sağlar ve bir bütün haline gelmelerine yardım eder. (19)

Böylece din, tek tek fertlerin şuurunda yerleşip kök saldıktan sonra, oradan topluma aksetmektedir. Dolayısıyla din, insanın iç dünyasında yaşanan sübjektif duygular olarak kalmıyor, aynı zamanda dinden kaynaklanan sosyal davranışlarla şekillenip, objektifleşiyor. Nitekim, topluluk ile ilgili olan dinî formlar, âyinler, bu objektifleşmenin bir ifadesidir. Bunun için, din hadisesinin mahiyetinin açıklanabilmesi, ancak bir yandan dinî inanç ve tutumların, diğer yandan sosyal ve kültürel gerçeklik içinde objektifleşmiş olan din olgusunun incelenmesi ile mümkündür. (20) Kısaca din, insan duygularını yönlendiren, yöneten en önemli bir etkidir. Zaten, toplumda ortaya çıkan fenomenler de, ferdi şuur ve yönelimlerin kolektif bir hal almasından başka birşey değildir.

Demekki din, ferdin şuurundan topluma yönelen ve topluluk içinde objektifleşen toplumsal olguların da ana kaynağını meydana getiriyor. Başlangıçta toplum hayatının tamamen dinî bir karaktere sahip olduğu bugün artık kabul edilen bir husustur. Diğer bütün müesseseler, daha sonra dinî müesseseden doğup ayrılmıştır. (21) Durkheim, bütün toplum olaylarının temelinde dini görece kadar konuya önem verir. Din, ferdi, statik, kuru inançlar sistemi olarak kalmıyor, sosyal hayatın çeşitli yönlerinde de etkisini gösteriyor. Eski kavimlerden Yunanlı, Romalı ve Mısırlılar ile Sümer ve Hititlerin çok tanrılı inançları bu kavimlerin kültürleri, sosyal yaşayış ve müesseseleri üzerinde fevkalâde etkili olmuştur. Meselâ bunların hiçbir bayramı yoktur ki, tanrılar adına akt edilmiş olmasın ve yine hiçbir spor yarışması yoktur ki, kendisine dinî bir âyin refâkat etmesin. (22)

Diğer yandan, dinî inançların, insanların siyasal tercihleri ve değerleri, eşyaya ve kâinata bakış açıları üzerinde olan etkisi ve yönlendirici rolü üzerinde de durmak gerekir. Çünkü "din, bir dünyayı anlama ve kendini o dünyada belirli bir yere yerleştirme modeli olarak da fonksiyon görmektedir. Dinin, insanların siyasal inançları için de böyle merkezi bir yeri olduğu yeni bir bulgu değildir. Son yıllarda yapılan oy verme araştırmaları, dinsel görüşlerin - çapraz baskıların tesiriyle azalıp çoğalmalarına rağmen - oy verme analizinin önemli bir "tortu" kategorisini (başka faktörlere indirgenemeyecek bir kategori) teşkil ettiğini göstermiştir." (23) Nitekim, bir işçi grubu üzerinde yapılan bir araştırmada, kendilerine sorulan "politikacıları tartıştığınız zaman onların dindar olup olmamalarına ne kadar önem verirsiniz?" sorusuna, kendilerini (analitik bir ayırımla) Türk olarak görenlerin % 72.2 si, müslüman olarak görenlerin ise % 88.6 sı Mühim ve Çok Mühim olarak cevap vermişlerdir. (24) Başka bir araştırmada da, örneklemin geniş dindar olup olmadıklarını gözönüne aldıkları ve dini inanç ve kanaatlarla siyasal davranış arasında yakın ilişkiler bulunduğu tesbit edilmiştir. (25) Siyasal değerlerin din tarafından şekillendirilmesini ele alan R.N. Bellah'a göre ise; Japonya'da Shinta dininin toplumsal ve dini değer sistemleri içerisinde elde ettiği önem ve ağırlık, bütün birtoplumu etkisi altında bulunduracak ve toplumdaki davranışlara yön verecek niteliktedir. Çin'de bir çocuğun anne ve babasını, hangi şartlar altında olursa olsun, savunmaya yönelten dini değerler, Japon-

ya'da siyasal bir görünüm kazanmakta ve Japon çocuğuna Shinto dini, imparatora karşı çıkan anne ve babasını terketmesini emretmektedir. (26) Demekki din, gerek siyasal değerlerin oluşumunda, gerekse kişilerin politik tercihleri hususunda da etkileyici rol oynamaktadır.

Toplum içinde yaygın bulunan dinî inanç ve değerler, toplumda yer alan kişilerin davranışlarını ve vaziyet alışlarını belirleyen başlıca etkenlerden (27) olmasının yanısıra, insanın "zihniyet" dünyasını oluşturduğu, bir dünya görüşü, hayat tarzı kazandırdığı da bir vakiydir. Dini tecrübenin ifade şekillerinden "dua, kurban ve âyin yalnızca ona katılanların tecrübelerini açığa vurmamakla kalmazlar, aynı zamanda grubun teşkilâtı ve zihniyetini biçimlendirme ve belirlemeye de büyük ölçüde katkıda bulunurlar." (28)

Zihniyetin, yalnız içe dönük duygularımızdan ibaret olmadığını, tutum ve davranışlarımızın düzenleyicisi olduğunu bilmekteyiz. (29) Bir dine has zihniyetin, o dine inananlar arasında paylaşılması ve yayılması sonucunda, günlük işlerini görürken ve hatta tabiatı seyrederken dahi bu zihniyetin etkisi aytında kalırlar. Bu zihniyet, dinin insan hayatında etrafı sınırlarla çevrili kapalı bir bölge teşkil etmeyip, kültür ve toplum hayatının din dışında kalan kısımlarında da sürekli varlığını hissettirmesinin başlıca sebeplerindedir. Weber, bir dine mahsus zihniyetin sadece tabiata karşı değil, aynı zamanda evlilik ve aile, iş ve meslek, iktisat ve devlet gibi bir takım toplumsal vakialara karşı da belirli bir tavır takınılmasına sebep olduğu görülmüştür. (30) "Carlson, yaptığı bir araştırmada, üniversite öğrencilerindeki dinî inançların, onların birçok sosyal meseleler hakkındaki inançlarını belirleyen önemli bir faktör olduğunu bulmuştur." (31)

Din, kişilerin sadece özel hayatlarında kişisel davranışlarını belirlemekle yetinmemekte, aynı zamanda kişiye toplum içindeki ilişkilerinde de yol göstermektedir. Böylece din, bir yandan, insanları bir ideale, ferdî ve sosyal gayelere bağlamakta, ferdî hayatı bu gayelere hasretmeyi öğretmekte, diğer yandan, buna bağlı olarak fertlerin birbirlerine bağlanıp kaynaşmasını, sosyal hayatın sağlıklı bir şekilde devamı için; iç barışı, sosyal bütünleşme ve dayanışmayı sağlamaktadır. Bu sebeple 1983'de V.5.Y.K.P.'da belirtildiği gibi "dinin sadece bir vicdan meselesi olduğu ve vicdanlara hapsedilerek ferdî davranışlarda ve toplum hayatında hiçbir yankısının olmadığı fikri isabetli değildir. Çünkü en ilkel toplumlardan en gelişmiş toplumlara kadar din, toplum hayatını düzenlemekte, fertlerin davranışlarına yön vermektedir." (32)

Esasen dinin, kuvvetli bir sosyal kontrol aracı (33) olarak, toplumun aynı moral değerle etrafında birleştirip-bütünleştirmedeki rolü inkar edilemez. Basit ve az farklılaşma sürecinin yaşandığı günümüz karmaşık modern toplumlarında da, dinin en önemli sosyal rollerinden biri, çeşitli nedenlerle ortaya çıkan sosyal farklılıklardan dolayı, bölünüp parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan toplumu

birleştirmek, kaynaştırmak ve bütünleştirmek olmaktadır. (34) Dinin, toplumda olumlu ve bütünleştirici rolünün yanısıra, olumsuz ve yıkıcı rolünün de olabileceğini belirten J. Wach, ancak dinin yapıcı, olumlu, bütünleştirici gücünün, yıkıcı etkisini aştığını ve dinin toplumsal bütünleşmeyi gerçekleştirme eğiliminde olduğunu söyler. (35) "Çünkü bir din, herhangi bir toplumda yayılıp yerleştiği ve kökleştiği andan itibaren, orada çeşitli inançlar, müesseseler, normlar, değerler, âdetler, tavır ve davranış modelleri aracılığı ile kaynaşarak, toplum fertlerini dinî ve sosyo-kültürel bütünleştirici bir fonksiyon görmektedir. Gerçekten de bu hüküm, özellikle inancı ve sisteminin temeline "Tevhid" akidesini yerleştirmiş bulunan İslâm dîni ve bu dini kucaklamış bulunan müslüman topluluklar için geçerli olan bir husustur" (36)

İslâm'ın tevhid yani birlik inancının en mükemmel ve ideal bir sosyal kaynaşma, kenetlenme, birleşme prensibi olmasının yanısıra, tüm ibadet şekillerinin de bu toplumsal bütünleşmede önemli rolleri bulunmaktadır. Cemaatla kılınan namazlar, oruç, zekat, hac, karz-ı hasen, infak, sadakalar... gibi emir ve tavsiyeler toplumdaki sosyal dayanışma ve bütünleşmenin ana dinamikleridir. Cemaatla kılınan günlük namazlar, cuma, teravih ve bayram namazları; her türlü sosyo-ekonomik ve kültürel statü farklılıklarının, ayrılıkları bertaraf ederek, insanları yalnızca Allah'a kulluk için biraraya getiren, yek vücut halinde birleştiren, kenetleyen, omuz omuza dayanışmanın en tipik, canlı örneklerini sergilerler. Zenginlerin mallarından fakirlere muayyen bir hak sağlayan zekat; ekonomik farklılıklardan ileri gelen parçalanmaları ortadan kaldırarak toplumsal birliğin ve adaletin gerçekleşmesini sağlar. Kur'an-ı Kerim'de aynı ve nakdi veya manevi transferlerle ilgili pek çok hüküm, bir toplum içinde sosyal dayanışma; sosyal yardım, sosyal güvenlik, iktisadi yardım ve manevi yardımlar şeklinde gerçekleşir. Bunların temel özelliği, gönüllü ve karşılıksız olarak yapılmasıdır. Infak, karz-ı hasen ve sadakalar da bunun diğer güzel örnekleridir. Oruç ise, insanlarda düşkünlere yardım etmeyi, onlara ihsan etmeyi seven bir ruhi halin doğmasını sağlayan derûnî bir yüceliktir. Oruçluları kötülüklerden arındırır. bu halet-i rûhiyye ferdi başkalarıyla anlaşılabilir hale sokarak toplumsal barışa katkılar sağlar. Bu ibadetler içinde hac, genel bir toplumsal tanışmadır. İnananlar, hangi coğrafi bölgede, hangi etnik grupta bulunurlarsa bulunsunlar hac sayesinde birbirleriyle tanışır, anlaşır ve sosyal, kültürel, ekonomik alış-veriş içinde kenetlenmenin, bütünleşmenin, barışık olmanın canlı tablolarını meydana getirirler. Yine hac vesilesiyle inananlar, her türlü sosyal farklılık, imtiyaz ve dünyevi kisvelerinin bir tarafa bırakarak, bir tek Allah'a kulluk etmenin heyecanını, onurunu taşırlar. Bu haliyle hac, yalnızca bir ülkede değil, tümüyle İslâm ülkelerindeki toplumsal dayanışmayı esas kabul etmiştir. Bütün bunlara ilaveten İslâm, günahların keffaretini de toplumsal dayanışma için bir vesile kılmıştır. Mesela, Ramazan'da kasden oruç bozan bir kimse, ya bir köle azad eder, ya 60+1 gün oruç tutar, ya da 60 fakiri doyurur. Yeminini bozan kimse, yine ya bir köle azad eder, ya 10 fakiri doyurur veya giydirim, ya da 3 gün oruç tutar. (37)

Konuya Türk toplumu açısından bakıldığında, "İslâmiyetle birlikte Türkler, toplumu bütünleştirici gerçek unsura kavuşmuşlardır. Bu unsur sayesinde ki, Anadolu, Türk vatanı haline gelebilmiştir. İslâmiyet'in bu birleştirici ve bütünleştirici, fertle toplum arası bağlar kuvvetlendirici hüviyeti, Türk toplumuna derinden nüfûz ederek onu günlük hayatının her sahasında etkilemiş, idareye ve elit zümreden halk tabakasına kadar Türk milletini kenetlemiştir. Böylece halk ile yönetici, halk ile aydın arasında sağlam bir köprü oluşmuştur. Bu sayede Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde asırlarca yüksek bir kültür ve medeniyet meydana getirilebilmiş ve mütecânis (homojen) bir toplum teşekkül etmiştir." (38) Böylece milletimizin tarihi boyunca gerek en parlak dönemlerinde ve gerekse en zor dönemlerinde, Kurtuluş Savaşında olduğu gibi, varlığını ve birliğini korumasında İslâm'ın bütünleştirici öz değerleri önemli rol oynamıştır.

Dinin, özellikle İslâm'ın Türk insanı, Türk toplumu ve devleti üzerindeki rolü ve etkisinin daima birinci derecede olduğunu belirten H. Bolay, bu rol ve etkiyi şu şekilde sıralamaktadır:

1. Tevcih edici, terbiye edici, şahsiyet verici ve kabiliyetlerini işletici,
2. Yapıcı, yaratıcı ve itici (dinamik), medenileştirici,
3. Huzur ve sadete yönelik olduğu için maddeten ve manen doyurucu. (39)

Konumuza bir de sosyal değişme açısından bakacak olursak, toplum ve toplumu değiştirme durumunda olan birçok faktörün din ile olumlu veya olumsuz bir ilişki içinde olduğu görülür. Bu bakımdan din, (toplumda dinin yeri ve konumuyla orantılı olarak) toplumların ilerleme ve gelişmesinde veya sapma ve çöküşünde son derece önemli rol oynar. (40) "Hindu cemiyetinde din, sosyal sistemi, sosyal tabakalaşmayı tayin eden, kuvvetli bir değişkendir. Protestanlığın, iktisadi faaliyetler üzerindeki tesiri Max Weber'e göre çok müsbettir. İslâmiyet ve Museviliğin de, cemiyetlerin tekâmülü hususunda teşvik edici prensipleri vardır." (41)

Bu noktada dinin ekonomik hayat ile olan, ilişkisinden de söz etmek gerekecektir. Hemen hemen her dinin bir ekonomik ahlâkının bulunduğunu ve dinî inançların ekonomik hayat üzerinde büyük etkileri olduğunu ifade etmek mümkündür. Weber, Protestan ahlâkının ekonomik hayat üzerindeki şekillendirici etkileri üzerinde durarak, Protestan ahlâkının, tutumluluk, ferdiyetçilik, çok çalışmanın fazileti gibi hususları ihtiva ettiğini açıkladığı "Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhü" adlı meşhur eserinde, Kapitalist sistemin Protestan ahlâkından doğduğu görüşündedir. (42) Dinin ortaya koyduğu inançlar, değerler ve uygulamaların beraberinde getirdiği ekonomik ahlak ya da zihniyet, o din mensuplarının devirler ve şartlara göre, ekonomik bakımdan ilerlemeleri veya durgunluklarına etki eden önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun için, dinin ekonomik faaliyetlerle ilgili olarak getirdiği zihniyet ve bunun sonucu ortaya çıkan ahlak, toplumun sosyo-ekonomik gelişmesi bakımından müsbet olabileceği gibi menfi de o-

labilmekte ve hatta duruma göre daha farklı şekillere bürünebilmektedir. Önemli olan, onu müsbet bir şekilde yorumlayarak ve kanalize ederek toplumun sağlıklı bir şekilde gelişmesi ve ilerlemesine katkıda bulunmaktadır. (43) İslâm'ın çalışmayı, gereksiz tüketimi, israf etmemeyi, sosyal refahı emreden değer hükümlerini hatırlamalıdır.

Dinin ferdi ve sosyal rolü üzerinde uzun uzun deliller aramaya gerek olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü insanlık tarihi boyunca dinî inanç ve müesseseler, insanların davranışlarını çok derin bir biçimde hep etkileyegelmiştir. Ayrıca şu da tarihi bir gerçektir ki, dinî uygulamalar ve müesseseler değişmelerden geçmekle birlikte, dinî inançların tamamen zayıflayıp yok olduğunu gösteren herhangi bir belgeye rastlamak da mümkün değildir. Yani tarihte yeryüzünün tamamen dinsiz kaldığını tesbit eden hiçbir ilmî gerçeğe rastlanmamıştır.

Gerek XVIII. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar Aydınlanma Hareketi düşünürlerinin, gerekse XX. yüzyılın başlarından itibaren Guyau'nun tezinden Marksist eğilimli din sosyologlarına kadar birçokları, modern sanayi toplumlarında dinin geçirmekte olduğu büyük sarsıntıya bakarak, insanlığın çocukluk çağlarına uzanan bir kalıntı ve korkularını bertaraf etmek için bir çeşit sığınma aracı olarak telakki ettikleri dinin bilim veteknolojinin, akılcılığın ve diğer modern gelişmelerin ilerlemesiyle gelecekte toplum hayatından silineceğini ummaktaydılar. Ü. Günay'ın örnekleriyle ve açıklıkla belirttiği gibi, dinin, modern sanayi toplumlarında geçirmekte olduğu bu sarsıntının, sanayileşme, kentleşme ve modernleşme öncesi bir toplum yapısında vücut bulmuş olan geleneksel dinlerin ve dindarlık şekillerinin yeni ve modern bir toplum düzenine uyumu probleminden başka birşey değildir. Zaten, bu güne kadar dinin yerini doldurabilecek başka profan mutlak değerlerin varlığına şahit olunmamıştır. (44)

Bugün dünyamız üzerinde beş milyar insan yaşamaktadır. bunların hemen hemen tamamına yakını belirli bir dini sistemin mensubudur. Çağdaş dünyada insan ruhuna, insan hareketlerine, insanlararası ilişkilere ve hatta milletlerarası politikalara yön veren inanç sistemleri sosyolojik bir vakıa olarak etkinliğini sürdürmektedir. (45) Konuya ülkemiz açısından bakıldığında da; din, elle tutulur, gözle görülür bir vakıadır. Asırlarca milletimizin değer yargılarının, sosyal ilişkilerinin ve ahlâkî hayatının oluşmasını sağlayan, tarihi süreci içinde, Türk toplumunun şekillenmesinde aktif bir rol oynayan ve devlet teşkilatından günlük hayatın en ince ayrıntılarına kadar sosyal yapının meydana gelmesine katkıları sağlamış olan İslâmiyet, toplumunun geniş bir kesiminin kolektif bilincinde, hâlâ günümüzde de açık bir şekilde büyük bir etkenidir. İslâm dini hâlâ insanımızın, sosyal yapımızın, kültürümüzün ana unsuru ve dinamiği olma özelliğini korumaktadır.

DİPNOTLAR

1. Ünver Günay, Din Sosyolojisi Ders Notları, Kayseri 1986, ss. 129-130; Hans Freyer, Din Sosyolojisi, Ank. 1964, ss. 31-32.
2. Ünver Günay, Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat, (Yayınlanmamış Doçentlik Tézii), Erzurum 1978, s. 11.
3. Bkz. Joachim Wach, Din Sosyolojisine Giriş, Çev. Battal İnandı, Ank. 1987, ss. 17-47.
4. Bu düşünürlerin teorileri için bkz. P.A. Sorokin, Çağdaş Sosyoloji Teorileri II, Çev. M. Münir Raşit Öymen, Ank. 1974, ss. 198-221.
5. Henri Bergson, Les Deux Sources de la Morale et de la Religion, Paris, 1932, s. 5.
6. Ziya Gökalp, "Dine Doğru", Küçük Mecmua, Sayı: 5, (3 Temmuz 1922), s. 4.
7. "... Bir cemiyet dahilinde bulunan fertlerin bir ihtiyar kabul ettikleri bir takım itikad ve fiillerin heyet-i mecmuası olarak ve tamamile ictimai hayat ile alakadar bulunmak itibarıyla ki din, ictimai bir müessesedir. İşte biz "din, ictimai bir müessesedir" dediğimiz zaman bu manayı kastederiz. Binaenaleyh bu manaca "din'e ictimai bir müessese denebilirse de "vaz-ı beşeri" olmak manasına ictimai bir müessese denilemez." A. Hamdi Akseki, İslâm, 2bs., İst. 1966, s. 59.
8. Mehmet Karasan, "İlk Yunan Düşüncesinde Din İlimi Denemeleri", A.Ü.İ.F. Derg., S.1., Ank. 1953, s. 21; George A. Lundberg - C.C.Schrag-O.N.Larsen, Sosyoloji II, Çev. O. Ozankaya - Ü. Fürkan, Ank. 1970, s. 137; Mehmet Aydın, Din ve Toplum İlişkileri, S.Ü.Fen-Ed.Fak. Derg., S. 3, Konya 1986, s. 47.
9. Hans Freyer, Din Sosyolojisi, Çev. Turgut Kalpsüz, Ank. 1964, s. 31; "Başlangıçta, insanların tanrı-lardan başka kralları, dine dayanan yönetimlerinden başka yönetimleri yoktu." J.J. Rousseau, Toplum Sözleşmesi, Çev. Vedat Günyol, İst. 1982, s. 147.
10. Henri Bergson, a.g.e., s. 105.
11. Edward Sapir, The Meaning of Religion, American Mercury, 1928, s. 72'den naklen; George A. Lundberg..., a.g.e., ss. 137-138.
12. Ziya Gökalp, a.g.m. s. 4.
13. Mehmet Aydın, a.g.m., ss. 48-49.
14. Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İst. 1972, s. 49.
15. Şerif Mardin, Din ve İdeoloji, 2. bs., İst. 1983, s. 67.
16. Ziya Gökalp, a.g.m., s. 4.
17. S. Hayri Bolay, "Türk İnsanının ve Cemiyetinin Teşekkülünde Dinin Rolü", Milli Eğitim ve Din Hayatı, İst. 1981, ss. 315-316.
18. Henry C. Link, Dine Dönüş, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İst. 1949, s. 22.
19. Hans Freyer, a.g.e., s. 78.
20. Kâmiran Birand, "Din Kavramının İncelenmesi Hakkında", A.Ü.İ.F. Derg., C. VIII, Ank. 1961, s. 15.
21. Necip Taylan, İlim-Din İlişkileri Sahaları Sınırları, İst. 1979, s. 66.
22. Hans Freyer, a.g.e., s. 31.
23. Şerif Mardin, a.g.e., ss. 25-26.
24. A.e., ss. 118-119.
25. Ünver Günay, Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat, ss. 206-207.
26. Ahmet Yücekök, 100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset, 3. bs., İst. 1983, s. 9.
27. Ahmet N. Yücekök, Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı, Ank. 1971, s. 67.
28. Joachim Wach, Din Sosyolojisi, Çev. Ünver Günay, Kayseri 1990, s. 46.
29. Abdullah Korkmaz, Değişme ve Zihniyet, Sosyoloji Konferansları, 21. Kitap, İst. 1986, s. 194.
30. Hans Freyer, a.g.e., ss. 71-72.
31. David Krech - Richard S. Crutchfield, Sosyal Psikoloji, 3. bs., Çev. Erol Güngör, İst. 1980, s. 205.
32. Milli Kültür, V. 5 Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ank. 1983, s. 543.
33. Sulhi Dönmezer, Sosyoloji, 7 bs., İst. 1978, s. 257.
34. Ünver Günay, "Din ve Toplumsal Farklılaşma", A.Ü.İ.F. Derg., S. 5, Erzurum 1982, s. 77.
35. Joachim Wach, a.g.e., ss. 42, 451.
36. Ünver Günay, "Din ve Sosyal Bütünleşme", E.Ü.İ.F. Derg., S. 6, Kayseri 1989, s. 7.
37. Daha geniş bilgi için bkz. Ünver Günay, "Din ve Toplumsal Farklılaşma", ss. 79-81; Muhammed Ebû Zehra, İslâm'da Sosyal Dayanışma, İst. 1981; İbrahim Yazgan, sosyal Güvenlik Açısından zeka, İst. 1987; Fark Beşer, İslâm'da Sosyal Güvenlik, Ank. 1987.
38. Milli Kültür, V. 5 Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ank. 1983, s. 519.
39. S. Hayri Bolay, a.g.t., s. 335.
40. Sami Şener, "Sosyal Değişmenin Dinî Hayata Etkisi", Sosyal Değişme ve Dinî Hayat, İst. 1991, ss. 96-97.
41. Mehmet Eröz, İktisat Sosyolojisine Başlangıç, 3. bs., İst. 1982, s. 152. Ayrıca İslâmî esasların sosyalleşme, sosyal gelişme ve sosyal tekâmül açısından geniş bir tahlili için bkz. İzzet İr, Sosyalleşme, sosyal Gelişme ve İslâm (Din Sosyolojisi Açısından Bir Deneme), Bursa 1988.

42. Bkz. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Aruoba, İst. 1985.
43. Ünver Günay, "İktisadi Ahlak ve Din", *A.Ü.İ.F. Derg.*, S. 7, İst. 1986, ss. 118-128.
44. Ünver Günay, "Modern Sanayi Topluluklarında Din: II", *E.Ü.İ.F. Derg.*, S. 4, Kayseri 1987, ss. 53-57.
45. Mehmet Aydın, a.g.m., s. 49.